

Μεθοδολογικές προϋποθέσεις της μελέτης του δωσιλογισμού

Στάθης Ν. Καλύβας

Η παρούσα ανακοίνωση αποτελείται από τέσσερα μέρη. Ξεκινά με μια περιγραφή των προβλημάτων που παρουσιάζει η έρευνα του δωσιλογισμού, των γενικών της προϋποθέσεων και εφτά διαστάσεων που την χαρακτηρίζουν. Ακολουθεί μια συνοπτική αναφορά στα μεθοδολογικά εργαλεία της έρευνας με έμφαση στην συγκριτική ανάλυση. Το τρίτο μέρος παρουσιάζει, ως παράδειγμα συγκριτικής έρευνας στο μικροεπίπεδο, τα πορίσματα μιας ποσοτικής ανάλυσης και η ανακοίνωση ολοκληρώνεται με την σύγκριση τους με τα πορίσματα μιας αντίστοιχης έρευνας σε άλλη χώρα.

1. Η ερμηνεία του δωσιλογισμού

Ο βασικός φραγμός στην ανάπτυξη της επιστημονικής έρευνας γύρω από το θέμα του δωσιλογισμού είναι η επιτακτική απαίτηση μιας ηθικής αξιολόγησης που συνήθως υποκαθιστά την ίδια την έρευνα. Παρ' ότι η στάση αυτή είναι επιστημονικά απαξιωμένη, δεν λείπει από τη δημόσια σφαίρα.¹ Όπως είναι φυσικό, ο δωσιλογισμός αποτελεί ένα ιδιαίτερα «δύσκολο» θέμα προς έρευνα καθώς συνιστά την πλέον έμπρακτη αμφισβήτηση της εθνικής ιδεολογίας και της παρεπόμενης ομοψυχίας. Είναι χαρακτηριστικό πως ακόμη και οι δωσίλογοι σ' αυτήν την ιδεολογία ανατρέχουν για να εξηγήσουν τις επιλογές τους.² Στην χώρα μας, το θέμα του δωσιλογισμού υπήρξε ευαίσθητο και για τη δεξιά, αφού πολλοί δωσίλογοι ουδέποτε λογοδότησαν και εντάχθηκαν στο μεταπολεμικό κράτος, και για την αριστερά, στον βαθμό που η έκταση που πήρε το φαινόμενο δεν είναι άσχετη με τη δράση της (π.χ. τον βίαιο περιορισμό των πολιτικών επιλογών των μη αριστερών δυνάμεων). Η δυσκολία εντείνεται στο βαθμό που ο δωσιλογισμός συναρτάται, όπως και αλλού (π.χ. Ιταλία), με έναν εμφύλιο πόλεμο.

¹Για ένα πρόσφατο χαρακτηριστικό παράδειγμα βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, «Η «κόκκινη βία» και ο εξαγνισμός των δωσιλόγων», *Τα Νέα*, 22 Μαΐου 2004, Ρ10.

²Από την άποψη αυτή, μια ενδιαφέρουσα υπόθεση εργασίας είναι πως το εύρος της σιωπής γύρω από το δωσιλογισμό μπορεί να συσχετισθεί με την έκταση που πήρε το φαινόμενο.

Ανατρέχοντας όμως στην ίδια την περίοδο των γεγονότων, προτού κρυσταλλωθεί η μεταπολεμική ερμηνεία της περιόδου, ανακαλύπτει κανείς αρκετές αναγνώσεις του φαινομένου που αναδεικνύουν την πολυδιάστατη και σύνθετη μορφή του, η οποία σκεπάστηκε αργότερα από απλουστευτικά ηθικολογικά σχήματα τύπου «πατριώτες-προδότες». Μια τέτοια περίπτωση αποτελεί η ανταπόκριση του πολεμικού απεσταλμένου της Αγγλικής εφημερίδας *Daily Express*, που δημοσιεύθηκε στις 11 Οκτωβρίου 1944.³ Στο άρθρο αυτό, ο Walter Lucas, που αποβιβάστηκε με τον Αγγλικό στρατό στο Κατάκολο της Ηλείας, περιγράφει γλαφυρά το πως η επαφή του με την Ελληνική πραγματικότητα τον ανάγκασε να αναθεωρήσει τις αρχικές του απόψεις:

Αντιμετώπιζα το θέμα ως μιαν απλή ασπρόμαυρη αντίθεση: από την μία πλευρά οι αντάρτες του ΕΑΜ, μαχητές σε έναν ευγενικό και πατριωτικό αγώνα ενάντια στους κατακτητές και από την άλλη οι Έλληνες κουίσιλινγκς, συνεργάτες των Γερμανών ενάντια στους αντάρτες. Ανακάλυψα, όμως, όπως και όλοι όσοι βρέθηκαν στην Ελλάδα για κάποιο διάστημα, πως αυτή η γενίκευση προδίδει πλήρη σύγχυση. Το θέμα είναι απίστευτα περίπλοκο και καλύπτει κάθε απόχρωση ενός βρώμικου γκριζού σε ότι αφορά τις αντίπαλες πλευρές. Δεν υπάρχει απόλυτο καλό και απόλυτο κακό ούτε στην μία πλευρά, ούτε στην άλλη. ... Η Ελλάδα σήμερα βρίσκεται στο μέσο ενός εμφυλίου πολέμου, τόσο έντονου ώστε η Γερμανία, ο φυσικός εχθρός της χώρας, να αγνοείται σχεδόν ολοκληρωτικά.

Ο Lucas συνεχίζει αναφέροντας πως ενώ το ΕΑΜ στην Πελοπόννησο ξεκίνησε με πατριωτικούς στόχους, εξελίχθηκε σταδιακά σε ένα είδος «τρομοκρατικής» οργάνωσης και διαπιστώνει πως και στις δύο πλευρές μπορούσε κανείς να συναντήσει αγνούς πατριώτες και αδίστακτους ηγέτες, όπως και απλούς ανθρώπους που δεν είχαν άλλη επιλογή από την ένταξη, ενώ σημειώνει πως ο πληθυσμός επιθυμούσε την απαλλαγή του και από τις δύο παρατάξεις. Περιγράφει λεπτομερώς τις Γερμανικές βαρβαρότητες με ιδιαίτερη έμφαση στο ολοκαύτωμα των Καλαβρύτων και αναφέρεται στην έκπληξη που του προκάλεσαν οι συνομιλίες του με τους τοπικούς ηγέτες των αντιμαχόμενων παρατάξεων:

³Walter Lucas, "In Greece, 'Quislings' are pro-British", *Daily Express*, 11 October 1944.

Και όμως παρά την [γερμανική] φρίκη, όταν ρώτησα τον Ερμή, τον ηγέτη της 18^{ης} ταξιαρχίας των ανταρτών στην Πάτρα, ποιος είναι ο κύριος εχθρός του, μου απάντησε δίχως δισταγμό, «τα Ελληνικά δωσιλογικά στρατεύματα». Και όταν έθεσα στον Συνταγματάρχη Κουρκουλάκο, τον διοικητή των ενόπλων δωσιλόγων το ίδιο ερώτημα, η απάντηση του ήταν: «οι αντάρτες».

Η «ανορθόδοξη» αυτή ανάγνωση (ανορθόδοξη σε σχέση με τις μετέπειτα ερμηνείες) αναδεικνύει και την ερμηνευτική πρόκληση. Η ηθική αξιολόγηση επιλογών που έγιναν στο παρελθόν δεν μπορεί να γίνεται εν αγνοία του πλαισίου μέσα στο οποίο δρούσαν τα υποκείμενα. Προϋποθέτει σε βάθος γνώση του πώς, του που, του ποιος και τελικά του γιατί. Η ερμηνεία του φαινομένου προϋποθέτει ακόμα περισσότερο το ξεπέραςμα της αποκλειστικής επιδίωξης να δικαιωθούν ή να καταδικαστούν τα υποκείμενα της εποχής, μιας επιδίωξης που είναι στείρα. Είναι προφανή άλλωστε τα ερμηνευτικά αδιέξοδα στα οποία οδηγούν τα απλουστευτικά ηθικολογικά σχήματα τύπου «πατριώτες-προδότες».⁴ Στον αντίποδα της στάσης αυτής, η μελέτη του δωσιλογισμού απαιτεί μια προσέγγιση ικανή να εξηγήσει εμπειρικά τουλάχιστον εφτά διαστάσεις του φαινομένου.

Πρώτη διάσταση, η **έκτασή** του δωσιλογισμού. Η συνεργασία με τις κατοχικές αρχές καλύπτει ένα ευρύτατο πλέγμα κυμαινόμενων συμπεριφορών και έλαβε σημαντικές διαστάσεις, συμπεριλαμβανόμενου και του σκληρού της πυρήνα, της ένοπλης συνεργασίας, στην οποία θα αναφερθώ από δω και πέρα.⁵ Δύο ερωτήματα ξεπροβάλλουν. Πρέπει να εξηγηθεί η έκταση και η συλλογικότητα του φαινομένου στην

⁴Βλ. π.χ. πρόσφατο άρθρο για την ίδια περίοδο στην Κίνα: “*Even though the collaborationist government was a new regime inserted into the locality by the Japanese, it grew out of it and was marked by the social, political, and economic developments and dynamics of the prewar years. Collaboration was not necessarily summed up by the word betrayal, resistance did not necessarily connote nationalism. The context helps us evaluate the nature and meaning of collaboration and resistance wherever it occurred. In that vein, we must go beyond a simple moral interpretation of resistance and collaboration.*” Βλ. Keith R. Schoppa, “Patterns and Dynamics of Elite Collaboration in Occupied Shaoxing County”, στο David P. Barrett and Larry N. Shyu (επιμ.), *Chinese Collaboration with Japan, 1932-1945: The Limits of Accommodation*. (Stanford: Stanford University Press, 2001), 156-179.

⁵Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, τα Τάγματα Ασφαλείας και άλλοι ανάλογοι σχηματισμοί ενέταξαν στις τάξεις τους 17 με 23 χιλιάδες άνδρες. Αν προστεθούν σ’ αυτά η χωροφυλακή (που συμμετείχε σε επιχειρήσεις εναντίον του ΕΛΑΣ και υπήρξε στόχος του), οι διάφορες τοπικές πολιτοφυλακές και φρουρές χωριών που οπλίστηκαν από τους Γερμανούς, παραστρατιωτικοί, άτακτοι, κλπ, οι αριθμοί αυξάνονται. Πρόκειται δηλαδή για σημαντικό αριθμό αν αναλογιστούμε τη διστακτικότητα με την οποία οι Γερμανοί διέθεταν τα όπλα τους (αρκετές μαρτυρίες επισημαίνουν πως η ζήτηση όπλων από τους Γερμανούς ήταν μεγαλύτερη της προσφοράς). Σε μερικές περιοχές μάλιστα, όπως η Πελοπόννησος, ο αριθμός των ένοπλων συνεργατών πρέπει να έφθασε ή και να ξεπέρασε τον αριθμό των ανταρτών του ΕΛΑΣ.

Ελλάδα (α) παρά την απουσία οργανωμένου μαζικού φασιστικού κινήματος (ο Ελληνικός ένοπλος δωσιλογισμός είναι σαφώς μαζικότερος σε σχέση με αυτόν π.χ. της Γαλλίας, μιας χώρας με μαζικό φασιστικό κόμμα και αρχικά δημοφιλή δωσιλογική κυβέρνηση) και (β) παρά το γενικευμένο μίσος απέναντι στην Γερμανική κατοχή και την ισχύ του εθνικού φρονήματος. Η συλλογική διάσταση του φαινομένου καθιστά ιδιαίτερα τρωτές τις διαδεδομένες ερμηνείες περί εγκληματικών στοιχείων, τυχοδιωκτών, κλπ.

Δεύτερο, το **χρονικό σημείο** ανάπτυξης της ένοπλης συνεργασίας. Όπως είναι γνωστό, τα Τάγματα Ασφαλείας δημιουργούνται αργά (στα μέσα του 1943) και γνωρίζουν ραγδαία ανάπτυξη την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1944, όταν ήταν πλέον φανερό πως οι Γερμανοί χάνουν τον πόλεμο. Η πρόσδεση στο νικηφόρο άρμα του Άξονα που εξηγεί αντίστοιχα φαινόμενα σε άλλες χώρες, δεν ισχύει λοιπόν για την Ελληνική περίπτωση.

Τρίτο, η **γεωγραφική διακύμανση** της ένοπλης συνεργασίας. Φαίνεται πως η Πελοπόννησος και η Δυτική και Κεντρική Μακεδονία αποτέλεσαν τις περιοχές έξαρσης του φαινομένου. Πώς μπορεί να εξηγηθεί αυτό το γεγονός; Γιατί η ένοπλη συνεργασία δεν πήρε μαζικές διαστάσεις, π.χ. στην Κρήτη ή τη Θράκη; Η απάντηση απαιτεί συστηματικά πραγματολογικά στοιχεία. Μια πρόχειρη ματιά, πάντως, διαψεύδει τη υπόθεση που υπερτονίζει την προπολεμική υποστήριξη προς τη βασιλεία ως βασικό παράγοντα για την ανάπτυξη της.

Τέταρτο, η **πολιτική και κοινωνική σύνθεση** του δωσιλογισμού. Ως προς τις πολιτικές προτιμήσεις της ηγεσίας, διαθέτουμε πρόσφατα ερευνητικά πορίσματα σύμφωνα με τα οποία η πλειοψηφία των 1.000 περίπου αξιωματικών που στελέχωσαν τα Τ.Α. είχε βενιζελικό φρόνημα.⁶ Για τις πολιτικές προτιμήσεις των οπλιτών δεν γνωρίζουμε κάτι συγκεκριμένο. Προφανώς υπήρξαν αντικομμουνιστές, αλλά το ερώτημα είναι αν συμμετείχαν στα σώματα αυτά επειδή ήταν αντικομμουνιστές, ή αν έγιναν αντικομμουνιστές λόγω της συμμετοχής τους σε αυτά—και τι σήμαινε ακριβώς ο

⁶André Gerolymatos. “The Role of the Greek Officer Corps in the Resistance,” *Journal of the Hellenic Diaspora* 11, 3 (1984), 69-79. Κάτι τέτοιο οπωσδήποτε αντιστακλάται στο πολιτικό στίγμα τόσο των ιδρυτών των ΤΑ (π.χ. Πάγκαλος, Γονατάς) όσο και των πλέον ακραίων εκπροσώπων του φαινομένου (Πούλος, Δάγκουλας).

αντικομμουνισμός γι' αυτούς. Επίσης δεν είναι αυταπόδεικτο πως η συμμετοχή τους είχε κυρίως ιδεολογικά κίνητρα. Είναι πάντως χαρακτηριστικό πως η πλέον δημοφιλής υπόθεση της βιβλιογραφίας κάνει λόγο για τον κυρίαρχο «λούμπεν» χαρακτήρα τους, κάτι που ίσως να ισχύει εν μέρει για Αθήνα, Πειραιά και Θεσσαλονίκη όχι όμως και για την ύπαιθρο, όπου ο όγκος των οπλιτών ήταν αγρότες και κτηνοτρόφοι. Αναλύοντας την σύνθεση του Τάγματος Ασφαλείας της Πάτρας, ο Walter Lucas περιγράφει ένα μωσαϊκό αποτελούμενο από τέσσερις κατηγορίες ανθρώπων: τους «σωστούς ανθρώπους που μισούν τους Γερμανούς αλλά φοβούνται τον κομμουνιστικό μπαμπούλα», τους στρατολογημένους που «δεν διέθεταν άλλη επιλογή», τους πεινασμένους που βρήκαν στα Τάγματα ένα πιάτο φαΐ, και τους «αλήτες».

Πέμπτο, η **μορφή της σχέσης** ανάμεσα σε εκείνους που προσφέρουν την δυνατότητα συνεργασίας και σε όσους την αποδέχονται. Τονίζεται τακτικά πως τα ένοπλα δωσιλογικά σώματα υπήρξαν δημιούργημα των Γερμανών για εξοικονόμηση γερμανικού αίματος.⁷ Μια τέτοια ερμηνεία, όμως, παραβλέπει την αμφίδρομη σχέση ανάμεσα στις κατοχικές αρχές και τους δωσίλογους και δεν επιτρέπει ούτε καν να τεθεί το ερώτημα του τι ώθησε τόσους Έλληνες να συνταχθούν με τους Γερμανούς.

Έκτο, οι πολιτικοί **στόχοι** του δωσιλογισμού. Τι επεδίωκαν εκείνοι που συνεργάστηκαν ένοπλα με τους Γερμανούς; Τι υποστήριζαν οι ίδιοι γι' αυτό; Πώς οι στόχοι τους σχετίζονται με τα κίνητρα που διαμορφώνονται στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο; Είναι προφανές πως η ανάπτυξη του ένοπλου δωσιλογισμού συναρθρώνεται με τον κατοχικό εμφύλιο πόλεμο και δεν μπορεί να μελετηθεί δίχως την παράλληλη μελέτη της εμφύλιας διαμάχης.

Τέλος, έβδομο, η **μεταπολεμική αντιμετώπιση** του δωσιλογισμού και των δωσιλόγων από τις αντίπαλες παρατάξεις, τόσο κατά την διάρκεια του πολέμου όσο και μεταπολεμικά. Από την μία, η κατηγορία του δωσιλογισμού αποτέλεσε ένα ισχυρό συμβολικό όπλο, πράγμα που διακρίνεται καθαρά στον λόγο των δύο παρατάξεων που

⁷ Βλ. τον τίτλο άρθρου του Χάγκεν Φλάισερ για τον δωσιλογισμό: «Για να εξοικονομηθεί πολύτιμο γερμανικό αίμα...» (Τα Νέα, 03 Μαρτίου 2004, Ρ12).

αλληλοκατηγορούνταν για εθνική μειοδοσία. Από την άλλη, η σταδιακή υποκατάσταση του Β' Παγκοσμίου Πολέμου από τον ψυχρό πόλεμο, μια διαδικασία που ξεκινά το 1944, οδήγησε στην υποβάθμιση του ηθικού στίγματος της δωσιλογισμίου και την υιοθέτηση των φορέων του ως κρίσιμου «ανθρώπινου πόρου» στο μεταπολεμικό πολιτικό τοπίο. Μια τέτοια λογική ισχύει πρωταρχικά για την μεταπολεμική δεξιά, αλλά αφορά και την αριστερά, τουλάχιστον στην περίπτωση των Σλαβομακεδόνων κομιτατζήδων στους οποίους επετράπη σε πολλές περιπτώσεις να ενσωματωθούν στο ΕΑΜ, αντίθετα με άλλους δωσίλογους.⁸ Μ' άλλα λόγια η δίωξη ή η ενσωμάτωση των δωσίλογων πρέπει να μελετηθούν λιγότερο ως ηθικές επιλογές και περισσότερο ως πολιτικές στρατηγικές ενταγμένες στο πολιτικό πλαίσιο που διαμόρφωσε ο μεταπολεμικός συσχετισμός δυνάμεων και οι συνακόλουθες πολιτικές προοπτικές.

2. Εργαλεία για τη μελέτη του δωσιλογισμού

Η αρχαική έρευνα σε «κεντρικό» επίπεδο αποτελεί τον κλασικό τρόπο με τον οποίο έχει επιχειρηθεί η ερμηνεία του φαινομένου. Παρά τα προφανή της πλεονεκτήματα, η μέθοδος αυτή παρουσιάζει δύο προβλήματα: τα κεντρικά αρχεία είναι συχνά ελλιπή και εμπεριέχουν πρωταρχικά τον λόγο των πρωταγωνιστών. Οι «απλοί άνθρωποι» συνήθως είναι απόντες. Το αποτέλεσμα είναι να συνάγονται συμπεράσματα τόσο για τη δράση όσο και τα κίνητρα των ανθρώπων αυτών από τον λόγο των ηγεσιών, πράγμα πολλαπλά προβληματικό.

Μια άλλη μέθοδος, είναι η χρήση εργαλείων όπως η ανθρωπολογική προσέγγιση, η χρήση μαρτυριών και απομνημονευμάτων, η προφορική ιστορία και η τοπική ιστορία (ιδίως όταν βασίζεται στην χρήση τοπικών αρχείων) που επιτρέπουν την πληρέστερη ανασύνθεση των γεγονότων στο μαζικό επίπεδο. Οι εργασίες των Βαν Μπουσχότεν και Aschenbrenner είναι ενδεικτικές των δυνατοτήτων της μεθόδου αυτής.⁹ Ακόμα, υπάρχει

⁸Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, *Λεηλασία φρονημάτων. Το Μακεδονικό ζήτημα στην κατεχόμενη δυτική Μακεδονία, 1941-1944*. Δύο τόμοι, Β' έκδοση, (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1996) και Raymondos Alvanos, "The experience of the village of Vasiliada in the Greek Civil War," Ανακοίνωση στο συνέδριο *Domestic and international aspects of the Greek Civil War*, King's College (Λονδίνο, 18-20 Απριλίου 1999).

⁹Ρίκη Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική Μνήμη και Ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)* (Αθήνα: Πλέθρον, 1997). Stanley Aschenbrenner, «Ο Εμφύλιος από την οπτική ενός μεσοσηνακού χωριού», στο Lars Baerentzen, Γιάννης Ιατρίδης, Ole L. Smith (επιμ.), *Μελέτες για τον Εμφύλιο Πόλεμο, 1945-1949* (Αθήνα: Ολκός, 1992), 115-135.

η λογοτεχνική επεξεργασία του φαινομένου που μπορεί να αναδείξει σημαντικά στοιχεία και να επηρεάσει αποφασιστικά την πορεία της έρευνας. Στη Γαλλία π.χ., η μελέτη της αντίστασης και της συνεργασίας αναπροσανατολίστηκε πλήρως μετά την προβολή της ταινίας του Marcel Ophüls, *Le chagrin et la pitié*. Η βασική επιστημονική μελέτη ήρθε λίγα χρόνια μετά από τον Αμερικανό ιστορικό Robert Paxton για να συνεχιστεί από τον Γάλλο Henry Rousso και τους συνεργάτες του. Αναμφίβολα, ο ρόλος της *Ορθοκωστιάς* του Θανάση Βαλτινού υπήρξε εξ' ίσου καταλυτικός στην χώρα μας.

3. Η συγκριτική μέθοδος

Η συγκριτική ανάλυση αποτελεί την προσφορότερη μέθοδο για την μελέτη των πολιτικών και κοινωνικών φαινομένων, άρα και του δωσιλογισμού, καθώς προσφέρει τον απαραίτητο εμπειρικό έλεγχο (control) και επιτρέπει την μέγιστη δυνατή εφαρμογή της αρχής της διαψευσιμότητας. Η μέθοδος αυτή επιτρέπει την σύζευξη αρχειακής και τοπικής έρευνας.

Η συγκριτική μέθοδος μπορεί να εφαρμοστεί σε τρία διαφορετικά επίπεδα: το μακροεπίπεδο (διακρατικές συγκρίσεις), το μεσοεπίπεδο (διαπεριφερειακές συγκρίσεις, στο πλαίσιο μιας χώρας) και το μικροεπίπεδο (ενδοπεριφερειακές συγκρίσεις στο πλαίσιο μιας περιφέρειας). Προς το παρόν διαθέτουμε ελάχιστες συστηματικές εφαρμογές για το θέμα του δωσιλογισμού στο καθένα από τα επίπεδα αυτά.¹⁰

Τα εργαλεία της αρχειακής έρευνας, της τοπικής έρευνας και της ανθρωπολογικής προσέγγισης επιτρέπουν, όταν συνδυαστούν με την ποσοτική ανάλυση, την εφαρμογή της συγκριτικής μεθόδου στο μικροεπίπεδο. Το μεγάλο πλεονέκτημα της έρευνας στο μικροεπίπεδο είναι προφανώς η δυνατότητα συλλογής μετρήσιμων στοιχείων, κάτι οπωσδήποτε δυσκολότερο για τα δύο άλλα επίπεδα.

¹⁰Μια πρώτη γόνιμη προσέγγιση αποτελεί το έργο του Νίκου Μαραντζίδη, *Γιασασίν Μιλλέτ-Ζήτω το Έθνος* (Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2002).

Θα δώσω ένα αναγκαστικά συνοπτικό παράδειγμα από την δική μου έρευνα.¹¹ Το προς απάντηση ερώτημα είναι η γεωγραφική διακύμανση του δωσιλογισμού. Τι εξηγεί τα κατά τόπους υψηλότερα επίπεδα ένοπλου δωσιλογισμού στο πλαίσιο μιας γεωγραφικής περιφέρειας; Δεν εξετάζω εδώ το πώς ξεκινά ο δωσιλογισμός σε κεντρικό επίπεδο, ούτε το πώς αρθρώνεται ο λόγος του ή οι αντιλήψεις των υποκειμένων κλπ. Οι προς εξέταση παράγοντες περιλαμβάνουν τις προπολεμικές ιδεολογικές τάσεις της πόλης ή του χωριού (π.χ. αν έγερνε προς τους Βασιλόφρονες ή τους Φιλελευθέρους καθώς και την ισχύ του ΚΚΕ), τη διάθεση και δυνατότητα των Γερμανών να παράσχουν οπλισμό και υποστήριξη που εξαρτιόταν το βαθμό στρατιωτικού ελέγχου που ασκούσαν, τη γεωγραφική τοποθεσία του χωριού, την βιοτική του επίπεδο (πιο φτωχά χωριά ενδεχομένως να ήταν και πιο ευάλωτα στην προοπτική του δωσιλογισμού), την ένταση των τοπικών και διαπροσωπικών διαφορών, καθώς και το αν ή όχι είχε ασκηθεί προηγουμένως βία από την πλευρά του ΕΑΜ.¹² Όπως προαναφέρθηκε, στο μικροεπίπεδο είναι δυνατή η συστηματική συλλογή ποιοτικών αλλά και ποσοτικών στοιχείων για όλους αυτούς τους παράγοντες.

Η στατιστική ανάλυση (με την μέθοδο της παλινδρόμησης) έδειξε πως στη συγκεκριμένη περίπτωση οι δύο παράγοντες που εξηγούν την διακύμανση της ένοπλης συνεργασία είναι η έκταση του Γερμανικού ελέγχου και η εκδήλωση αριστερής βίας στην προηγούμενη χρονική περίοδο. Με άλλα λόγια, τα χωριά εκείνα με την μεγαλύτερη Γερμανική παρουσία και με θύματα από το ΕΑΜ στην προηγούμενη περίοδο είχαν, *ceteris paribus*, και την μεγαλύτερη πιθανότητα να παράγουν ένοπλους δωσίλογους σε σχέση με εκείνα τα χωριά στα οποία οι δύο αυτοί παράγοντες ήταν απόντες. Αντίθετα, οι υπόλοιποι παράγοντες, όπως οι προπολεμικές πολιτικές τάσεις, το βιοτικό επίπεδο του χωριού και οι διαπροσωπικές συγκρούσεις, δεν επηρεάζουν στατιστικά την διακύμανση της ένοπλης συνεργασίας.¹³

¹¹Το δείγμα καλύπτει 61 χωριά και δύο πόλεις των επαρχιών Άργους και Ναυπλίας του σημερινού νομού Αργολίδας.

¹²Στο μεσοεπίπεδο, η αντίστοιχη μεταβλητή είναι αν ή εάν το ΕΑΜ είχε διαλύσει κάποια μη εαμική αντιστασιακή οργάνωση περιορίζοντας έτσι τις επιλογές της αντιστασιακής πλευράς.

¹³Είναι χαρακτηριστικό πως τα πιο ορεινά χωριά, που ήταν και τα πλέον βασιλόφρονα στην προπολεμική (και τα περισσότερα στην μεταπολεμική περίοδο), δεν είχαν συμμετοχή στη συνεργασία. Οι γεωγραφικοί παράγοντες είναι οι αναμενόμενοι (ο ένοπλος δωσιλογισμός είναι φαινόμενο της πεδιάδας) αλλά δεν έχουν στατιστική σημασία.

Ο συνδυασμός ποσοτικής και ποιοτικής ανάλυση επιτρέπει την διατύπωση τριών πορισμάτων που μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως υποθέσεις εργασίας σε αντίστοιχες έρευνες. Πρώτον, η κυριαρχία παράγει συμμετοχή: όποιος έχει τον έλεγχο μιας περιοχής μπορεί να κινητοποιήσει τον πληθυσμό της—ακόμα και οι Γερμανοί. Ο ρόλος του στρατιωτικού παράγοντα είναι προφανής και φαίνεται να υποκαθιστά ακόμα και την στοιχειώδη έλλειψη νομιμοποίησης. Δεύτερον, η βία παράγει συμμετοχή στην αντίπαλη πλευρά, μέσω των μηχανισμών της αντεκδίκησης και της αυτοπροστασίας. Τρίτον, οι ιδεολογικοί, οικονομικοί και κοινωνικοί παράγοντες φαίνεται να παίζουν δευτερεύοντα ρόλο στην τοπική ανάπτυξη του ένοπλου δωσιλογισμού. Επιπρόσθετα, αναδεικνύεται και η σημασία της αναλυτικής διάκρισης ανάμεσα στο ηγετικό και το μαζικό επίπεδο.

4. Μια διακρατική σύγκριση

Εννοείται πως τα πορίσματα αυτά μπορούν να γενικευθούν μόνο μέσω την εφαρμογής της ίδιας μεθόδου σε άλλες περιοχές και χώρες. Μέχρι τότε, η σύγκριση με τα γενικά πορίσματα ερευνών που αφορούν άλλες περιπτώσεις μπορεί να αποδειχθεί γόνιμη. Σαν παράδειγμα θα αναφερθώ στην πρόσφατη εργασία του Timothy Snyder για τη Δυτική Ουκρανία η οποία βασίζεται σε συνδυασμό αρχειακής έρευνας και τοπικών πηγών.¹⁴ Διερευνώντας την Γερμανική κατοχή, την αντίσταση και τη συνεργασία με τους Γερμανούς, ο Snyder κατέληξε σε πέντε συμπεράσματα που συνάδουν με τα πορίσματα της τοπικής έρευνας στην οποία αναφέρθηκα πιο πάνω.

Πρώτον, μια ανάλυση που συνάγει ερμηνείες αποκλειστικά από το «ιστορικό πλαίσιο» που οριοθετεί ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος στο μακροεπίπεδο, δηλαδή τη

¹⁴Timothy Snyder, “The Causes of the Ukrainian-Polish Ethnic Cleansing 1943,” *Past and Present* 179 (2003), 197-234. Ο Snyder μελέτησε την Βολχυνία, μια περιοχή με πληθυσμό το 1939 γύρω στα 2 εκατομμύρια, στην πλειοψηφία τους ορθόδοξους Ουκρανούς (68%) με σημαντικές μειοψηφίες Πολωνών (17%) και Εβραίων (10%). Η Βολχυνία προπολεμικά ανήκε στην Πολωνία, μεταπολεμικά προσαρτήθηκε στη Σοβιετική Ένωση και σήμερα αποτελεί πλέον κομμάτι της ανεξάρτητης Ουκρανίας. Η Γερμανική κατοχή υπήρξε, όπως μπορεί να φανταστεί κανείς, ιδιαίτερα σκληρή. Αφ’ ενός οδήγησε στη γενοκτονία ολόκληρου σχεδόν του Εβραϊκού πληθυσμού και αφ’ ετέρου χαρακτηρίστηκε από τη σκληρότατη μεταχείριση Πολωνών και Ουκρανών για τους οποίους δεν προβλεπόταν θέση στο Γερμανικό Ράιχ. Παρ’ όλ’ αυτά, στην περιοχή αυτή αναπτύχθηκε εκτενής συνεργασία με τους Γερμανούς, τόσο από πλευράς Ουκρανών όσο, αργότερα, και Πολωνών. Παράλληλα, Ουκρανοί αντάρτες που πολεμούσαν εναντίον των Γερμανών εξαπέλυσαν μία τεράστια εθνοκάθαρση εναντίον του Πολωνικού πληθυσμού της περιοχής, φονεύοντας 50,000 και εκδιώκοντας τους υπόλοιπους βίαια.

σύγκρουση φασισμού-αντιφασισμού, αδυνατεί να εξηγήσει το περιεχόμενο και την έκτασή των συγκρούσεων που σημειώθηκαν στην περιοχή αυτή, καθώς και τη συμμετοχή των υποκειμένων στα διάφορα αντάρτικα και τα ένοπλα σώματα συνεργατών. Η αδυναμία αυτής της ερμηνείας εξηγεί γιατί τελικά υιοθετήθηκε μόνο από την επίσημη Σοβιετική ιστοριογραφία.

Δεύτερον, είναι απαραίτητη η διάκριση ανάμεσα σε ηγετικές ομάδες και μάζες: οι πρώτες λειτουργούν συχνά με ιδεολογικά ή γεωπολιτικά κριτήρια, όχι όμως απαραίτητα και οι δεύτερες.¹⁵ Διάκριση βέβαια δεν σημαίνει ανάλυση ενός μόνο επιπέδου εις βάρος του άλλου. Αντίθετα, είναι απαραίτητη η σύζευξη της δράσης και των στόχων των ηγετικών ομάδων με αυτές των μαζών, με την ταυτόχρονη πολύ σημαντική διευκρίνιση πως δεν είναι ούτε αυτονόητη αλλά ούτε και απαραίτητη και η συμφωνία στα κίνητρά τους. Η παρατήρηση πως οι Γερμανοί έκαιγαν χωριά στη Δυτική Ουκρανία συγκαλύπτει το (κρίσιμο) γεγονός πως στην πραγματικότητα Πολωνοί συνεργάτες των Γερμανών έκαιγαν Ουκρανικά χωριά ενώ Ουκρανοί συνεργάτες των Γερμανών κατέστρεφαν Πολωνικά χωριά.

Τρίτον, η ανάπτυξη της συνεργασίας (όπως και της αντίστασης), μπορεί να ερμηνευθεί ορθά μόνο αν μελετηθεί συστηματικά ο ρόλος της κατοχής ως μιας διαδικασίας κινητοποίησης και ριζοσπαστικοποίησης διαιρετικών τομών που προϋπάρχουν της κατοχής, αλλά και ως μιας διαδικασίας δημιουργίας νέων τομών. Από την άποψη αυτή πρέπει να υπογραμμιστεί ο συχνά περιστασιακός χαρακτήρας της συμμετοχής στην ένοπλη συνεργασία (όπως και στην αντίσταση άλλωστε).¹⁶ Κεντρικός παράγοντας από την άποψη αυτή είναι η γεωγραφία.¹⁷ Για παράδειγμα, μετά τις επιθέσεις που δέχθηκαν

¹⁵Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουν και άλλες εργασίες. Βλ. π.χ. Paul Jankowski, *Communism and Collaboration: Simon Sabiani and Politics in Marseille, 1919-1944* (New Haven: Yale University Press, 1989).

¹⁶Βλ. την παρατήρηση του Todorov (1996:94): “Often it was pure chance that oriented some [French people] toward the [pro-German] militia and the other toward the maquis [the resistance].” Tzvetan Todorov, *A French Tragedy: Scenes of Civil War, Summer 1944* (Hanover, NH: University Press of New England 1996).

¹⁷Βλ. την σχετική παρατήρηση του Chris Woodhouse (1948:58-9): “He was living in his mountain village in 1942 ... [H]e joined the left-wing resistance movement, because it was the first in the neighborhood. (They were on top then, so he was right.) ... It happened that he joined the movement which was dominated by the Communists, though he was no Communist: he might as easily have happened in other

από τους Ουκρανούς, οι Πολωνοί συνεργάστηκαν με τους Γερμανούς στις πόλεις και με τους Σοβιετικούς παρτιζάνους στο ύπαιθρο. Όποιος δηλαδή κυριαρχούσε τοπικά και προσέφερε όπλα ήταν δυνητικά σύμμαχος. Ο δωσιλογισμός ήταν από την άποψη αυτή μια «παρενέργεια» (externality) του εμφυλίου πολέμου.

Τέταρτον, η συνεργασία είναι μια κατ' εξοχήν αμφίδρομη σχέση. Το γεγονός ότι επιτρέπει την εξοικονόμηση του αίματος των κατακτητών δεν εξηγεί τη (συχνά) μαζική (και ιδίως εθελοντική) προσφορά αίματος από την πλευρά των κατακτημένων—όπως και το γεγονός πως επιτυγχάνει την διαίρεση των κατακτημένων δεν εξηγεί την πρόθεση τους να διαιρεθούν. Με άλλα λόγια, η σχέση κατοχής-συνεργατών είναι αμφίδρομη: οι κατακτητές μπορεί να χειραγωγούν τους συνεργάτες, αλλά οι συνεργάτες εκμεταλλεύονται και αυτοί τους κατακτητές. Η ανάλυση της ένοπλης συνεργασίας απαιτεί, δηλαδή, τη σύνδεση τριών χρόνων. Του παρελθόντος, δηλαδή των διαιρέσεων που ενεργοποιούνται από την κατοχή και καθιστούν τη συνεργασία νομιμοποιημένη επιλογή στα μάτια εκείνων που την επιλέγουν, του παρόντος, δηλαδή των (συχνά απρόβλεπτων) δυναμικών που αναπτύσσει η κατοχή (εδώ μπαίνει ο ρόλος της γεωγραφίας), και τέλος του μέλλοντος, δηλαδή των μεταπολεμικών επιδιώξεων των συνεργατών—στην περίπτωση των Ουκρανών συνεργατών, η επιδίωξη αυτή ήταν η ανεξαρτησία της χώρας τους.

Πέμπτον, η συνεργασία (όπως και η αντίσταση) είναι συχνά ενδογενής στον πόλεμο, δηλαδή παράγωγο συγκρούσεων και βίας. Η βία πάντοτε παράγει περισσότερη κινητοποίηση και συμμετοχή. Οι Ουκρανοί αντάρτες π.χ. επιτέθηκαν εναντίον των Γερμανών, έτσι ώστε τα αδιάκριτα αντίποινά τους εναντίον του Ουκρανικού πληθυσμού τους να τον ωθήσει στις τάξεις του αντάρτικου. Η αποτυχία, επομένως, της

circumstances to join the Security Battalions formed to fight the Communists, though he would still not have been pro-German. He would not have been a recognisably different individual if things had happened otherwise; but recognisably different things would have befallen him. His fate did not rest in his own hands, but in the chances that brought him into contact with men from above the horizontal line [i.e. outsiders]; chances that were largely geographical. If he lived in one part of the mountains, he was more likely to be in contact with the Communist influence first; if in another, with the non-Communist resistance; if in the plains, with the Security Battalions and the collaborating authorities; and so on.” Chris Woodhouse, *Apple of Discord; A Survey of Recent Greek Politics in their International Setting* (London: Hutchinson & Co, 1948).

αποτρεπτικής ή εκδικητικής βίας λειτουργεί συχνά για την αντίσταση όπως και για τις δυνάμεις κατοχής, δηλαδή αντιπαραγωγικά, στρέφοντας τους πληθυσμούς προς την αντίθετη πλευρά και δημιουργώντας «αρνητικές» ταυτίσεις στη λογική του «ο εχθρός του εχθρού μου είναι φίλος μου».¹⁸

5. Συμπέρασμα

Το βασικό μεθοδολογικό συμπέρασμα της ανακοίνωσης αυτής είναι πως όταν ακολουθεί τις αρχές της συγκριτικής μεθόδου, η έρευνα στο μικροεπίπεδο προσφέρει την δυνατότητα εξαγωγής συστηματικών, εμπειρικά ελέγξιμων (και άρα διαψεύσιμων) πορισμάτων, η θεωρητική εμβέλεια των οποίων ξεπερνά το τοπικό πλαίσιο που προσφέρει να απαραίτητα εμπειρικά δεδομένα. Η χρήση της συγκριτικής μεθόδου αρχικά στο μικροεπίπεδο και αργότερα, όταν συγκεντρωθούν επαρκή πραγματολογικά δεδομένα στο μεσοεπίπεδο, παράλληλα με το άνοιγμα σε ευρύτερες διακρατικές συγκρίσεις θα συμβάλλει τόσο στην κάλυψη των μεγάλων πραγματολογικών κενών της ελληνική περίπτωσης όσο και στη γενικότερη ερμηνεία του φαινομένου, κάτι που αποτελεί και την βασική προϋπόθεση μιας γενικότερης αξιολόγησης του.

Είναι αναπόφευκτο, η επιστημονική έρευνα ενός θέματος ταμπού όπως ο δωσιλογισμός να προσκρούει στα αμυντικά αντανακλαστικά όσων εμπνέονται ακόμα από την πολιτική φόρτιση της δεκαετίας του 1940. Οι αντιδράσεις αυτές καθιστούν την συστηματική έρευνα του δωσιλογισμού, αλλά και γενικότερα της δεκαετίας του 40, ακόμα πιο επιτακτική.

¹⁸Όπως σημειώνει ο Π. Ενεπεκίδης (1964:48) για τους Τουρκόφωνους Πόντιους που συνεργάστηκαν με τους Γερμανούς: «Εις την περιοχή αυτήν [τη Μακεδονία] εσχηματίσθη κατά την Κατοχήν ένας νέος τύπος «συνεργαζόμενου» με τον εχθρόν. Δεν είναι οι άνθρωποι αυτοί οι γερμανοτραφείς διανοούμενοι ή επιχειρηματίαι των αθηναϊκών σαλονιών οι οποίοι ομιλούντες την γλώσσαν του κατακτητού έστω και με παραγκούνικη προφορά, νομίζουν ότι έφθασεν η μεγάλη των ώρα δια να ανεβούν, να φανούν εις το προσκήνιον, να λάμπουν [...] Τίποτε από αυτά, ο Ακρίτας των Μακεδονικών περιοχών αναγκάζεται να ζητήσει και από τον διάβολον τουφέκι διότι ο άλλος εχθρός του φαίνεται διαβολικώτερος». Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, *Η Ελληνική Αντίστασις 1941-1944, βάση των μυστικών αρχείων της Βέρμαχτ* (Αθήνα: Εστία, 1964).